

Η ελευθερία στον Σπινόζα

Η διαπραγμάτευση της ελευθερίας από τον Σπινόζα αποτελεί εφαρμογή μεθόδου που αναπτύσσεται στην *Ηθική*, την *Πολιτική Πραγματεία* και την *Πραγματεία για την επανόρθωση της νόησης*. Στον πρόλογο του τρίτου μέρους της *Ηθικής* ο Σπινόζα παρατηρεί ότι αυτοί που έγραψαν για τις εντυπώσεις, τα πάθη και την ανθρώπινη συμπεριφορά αναζητούν την αστάθεια και την αδυναμία του ανθρώπου, θρηνούν για λογαριασμό του, τον κοροϊδεύουν, τον περιφρονούν και συχνά τον μισούν.

Στην προσέγγιση αυτή, που ίσως αποτελεί κριτική της χριστιανικής διδασκαλίας για το προπατορικό αμάρτημα και πιθανώς της καλβινιστικής εκδοχής της, ο Σπινόζα αντιπαράθετει την επιδίωξη να εξετάσει τις ανθρώπινες επιθυμίες και τις ανθρώπινες πράξεις ωσάν να επρόκειτο για γραμμές, επιφάνειες και στερεά σώματα (ό.π., Πρόλογος *Ηθικής*) με την ίδια ελευθερία σκέψης που ταιριάζει στη σπουδή των μαθηματικών. Δεν πρόκειται να κοροϊδέψει τις ανθρώπινες πράξεις, να τις καταραστεί, να κλάψει ή να γελάσει με αυτές, αλλά θα προσπαθήσει να τις καταλάβει (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. I § 1-4).

Οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις του Σπινόζα προϋποθέτουν την αποφυγή μιας καταδικαστικής στάσης απέναντι στον άνθρωπο αλλά και ενός αφελούς ανθρωπισμού που τείνει προς την εξιδανίκευσή του.

Πηγή των λαθεμένων αυτών αντιλήψεων, κατά τον Σπινόζα, είναι η διαδεδομένη πεποίθηση ότι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση είναι ανάλογη με τη σχέση ενός βασιλείου που βρίσκεται σε ένα άλλο βασίλειο αλλά είναι ανεξάρτητο από αυτό (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II, § 6).

Η αντίληψη αυτή πηγάζει από μια τελεολογική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο θεός δημιούργησε τη φύση χάριν του ανθρώπου και τον άνθρωπο για να του προσφέρει λατρεία. (*Ηθική*, Μέρος I, Επίμετρο).

Η πλάνη των τελεολογικών εξηγήσεων οφείλεται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος αναζητεί στη φύση ό,τι του είναι χρήσιμο όταν δεν σκέπτεται ορθολογικά. Ο άνθρωπος προβάλλει λοιπόν στη φύση την εντύπωση ότι η φύση επιδιώκει κάποιους σκοπούς. Ο άνθρωπος τους ερμηνεύει σύμφωνα με τα πρότυπα που έχει στη φαντασία του, όταν δεν μπορεί να ξεπεράσει την παραστατική γνώση. Η απόρριψη των τελεολογικών προσεγγίσεων επηρεάζει και την εικόνα που έχει ο Σπινόζα για την ιστορία της φιλοσοφίας. Θεωρεί τη διδασκαλία του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, που πίστεψαν στις «εντελέχειες» και τα «πνεύ-

ματα», άρα και στις τελεολογικές εξηγήσεις, ως ανόητες και παιδαριώδεις. Τους κατηγορεί μάλιστα ότι έκαψαν όλα τα βιβλία του Δημόκριτου. Αντίθετα επιδοκιμάζει τους ατομικούς φιλοσόφους, και ιδίως τον Δημόκριτο, τον Επίκουρο, τον Λουκρήτιο, προφανώς γιατί η φιλοσοφία τους αποκλείει τις τελεολογικές εξηγήσεις (επιστολή 56 στον Hugo Boxel).

Η πλάνη των τελεολογικών προσεγγίσεων πηγάζει από τη διδασκαλία περί προνοίας, προφανώς αυτήν των Στωικών και των Χριστιανών. Σύμφωνα με τον Σπινόζα «καθολική πρόνοια» είναι αυτή που παράγει και διατηρεί κάθε πράγμα σε σχέση με τη φύση ως ολότητα. «Ειδική πρόνοια» είναι η δύναμη που αναπτύσσει κάθε πράγμα για να διατηρήσει την ιδιαίτερη ύπαρξή του (*Σύντομη Πραγματεία για το θεό, τον άνθρωπο και την ευτυχία του*, κεφ. V). Από όσα παρατηρεί ο Σπινόζα για την πρόνοια προκύπτει ότι οι τελεολογικές προσεγγίσεις είναι λογικά αθεμελιώτες και πηγάζουν από τη φαντασία μας. Προκύπτει ακόμα ότι οι θεολογικές έννοιες που ο Σπινόζα χρησιμοποιεί έχουν καθαρά νατουραλιστικό περιεχόμενο. Αυτό συμβαίνει γιατί ο θεός είναι εγγενής (immanens) και όχι υπερβατική αιτία της φύσης (ό.π., κεφ. III). Η θέλησή του ταυτίζεται με τη δημιουργική δύναμη της φύσης. Οι νόμοι της φύσης είναι οι ίδιοι με αυτούς που ισχύουν για τη θέληση του θεού (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II § 3). Μυστήρια και θαύματα αποκλείονται. Η αναγωγή από τον Σπινόζα του θεού στη φύση είναι ένας τρόπος για να δηλωθεί ότι η φύση εξαρτάται μόνο από τον εαυτό της και περιλαμβάνει την αιτία της ύπαρξής της.

Τέλος, ο προσδιορισμός της ελευθερίας προϋποθέτει έναν ορθό προσδιορισμό του φιλοσοφικού στοχασμού. Πιθανώς ο Σπινόζα απορρίπτει τον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα, που όριζε τη φιλοσοφία ως «μελέτη του θανάτου». Παρατηρεί ότι «ο ελεύθερος άνθρωπος τίποτε δεν σκέπτεται λιγότερο από όσο τον θάνατο και η σοφία του είναι στοχασμός της ζωής και όχι του θανάτου». Ο ελεύθερος άνθρωπος δεν μπορεί να σκέπτεται τον θάνατο, αλλά απεναντίας επιθυμεί να πράττει, να ζει και να διατηρεί την ύπαρξή του (*Ηθική*, Μέρος IV, Πρόταση 67). Εξάλλου ο θάνατος, σύμφωνα με τον Σπινόζα, δεν είναι τίποτε άλλο από διαφορετική διάταξη της κίνησης και της στατικής κατάστασης που αφορά το σώμα (*Ηθική*, Μέρος IV, Πρόταση 39, Σχόλιο). Ότι η φιλοσοφία του Σπινόζα είναι αντίθετη προς τη χριστιανική διδασκαλία επιβεβαιώνεται και από την παρατήρησή του για το προποταρικό αμάρτημα. Το δόγμα αυτό δεν εξηγεί τίποτε γιατί τίθεται το ερώτημα ποιος εξαπάτησε τον διάβολο (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II, § 6). Αμαρτία δεν υπάρχει στη φυσική αλλά στην πολιτική κατάσταση. Ο ηγεμόνας έχει το δικαίωμα να ορίσει τι είναι αμαρτία, αφού έχει τη δυνατότητα.

Σύμφωνα με τον Σπινόζα, ο άνθρωπος είναι ελεύθερος, όταν οι πράξεις του καθορίζονται από το λογικό του (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II § 2). Με το λογικό του μπορεί να γνωρίσει τις αιτίες των πράξεών του. Χωρίς τη γνώση των αιτιών αυτών, δηλαδή των νόμων που διέπουν την ανθρώπινη φύση και τη φύση στο σύνολό της, ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι ελεύθερος (*Ηθική*, Μέρος I, Πρόταση 23, Σχόλιο – *Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II § 8, 11). Θα μπορούσε να αντεπεί κανείς ότι ορισμένες πράξεις των ανθρώπων οφείλονται στην τύχη. Ο Σπινόζα δεν δέχεται την εξήγηση αυτή. Υποστηρίζει ότι αναφερόμαστε στην τύχη, όταν δεν γνωρίζουμε την αιτία ενός πράγματος (*Σύντομη Πραγματεία για το θεό, τον άνθρωπο και την ευτυχία του*, Μέρος II, κεφ. VI). Θα ήταν δυνατόν να ονομασθεί τυχαίο ό,τι οφείλεται στη σύμπτωση διαφορετικών αιτιακών σειρών, όπως στον Αριστοτέλη. Ο Σπινόζα δεν εξετάζει αυτό το ενδεχόμενο.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ ο Σπινόζα λέει ότι θα εξετάσει τα ανθρώπινα πάθη όπως οι γεωμέτρες αναλύουν τις γραμμές, τις επιφάνειες και τα στερεά σώματα, για να εξηγήσει τη μετάβαση από την παραστατική γνώση στην ορθολογική γνώση και στον ορθό προσανατολισμό του νου, χρησιμοποιεί ιστορικογενετική μέθοδο. Στην *Πραγματεία για την επανόρθωση της νόησης* παρατηρεί ότι πρέπει να υπάρξει κοινωνία που να ευνοεί τον ορθό προσανατολισμό της νόησης σε όσο το δυνατόν περισσότερους, ότι απαιτείται ηθική φιλοσοφία, παιδαγωγική, καλή υγεία και ιατρική που θα την εξασφαλίσει. Πολλά εμπόδια για τον ορθό προσανατολισμό της νόησης είναι δυνατόν να παραμερισθούν με τις τέχνες και τη μηχανική, που δεν πρέπει να περιφρονείται (§14-16).

Συναφής προς αυτή την προσέγγιση είναι η επίκληση της εμπειρίας από τον Σπινόζα. Η «αόριστη εμπειρία» είναι μια παραλλαγή παραστατικής γνώσης που είναι πηγή πλάνης, γιατί δεν προϋποθέτει καμιά μέθοδο και δεν αντιτίθεται προς κάποιο είδος παραστατικής γνώσης έστω που θα επέτρεπε την κριτική της. Υπάρχει όμως και η εμπειρία που υποβοηθάει την ορθολογική γνώση και επιβεβαιώνει τα συμπεράσματά της. Η εμπειρία επιτρέπει να σχηματίσουμε παραστάσεις για ό,τι είναι κοινό σε μια κατηγορία όντων, π.χ. για τους ανθρώπους ότι γελούν ή ότι μπορούν να σταθούν όρθιοι (*Ηθική*, I Μέρος, Πρόταση 40, Σχόλιο I). Συνηθέστερα όμως η εμπειρία είναι πηγή πλάνης, για παράδειγμα όταν βλέπουμε τον ήλιο και πιστεύουμε ότι απέχει διακόσια πόδια από εμάς. Η πλάνη όμως αυτή δεν οφείλεται στην εμπειρία, αλλά στο γεγονός ότι αγνοούμε την απόσταση ανάμεσα σε εμάς και τον ήλιο (*Ηθική*, Μέρος I, Πρόταση 34, Σχόλιο).

Από τη θέση του Σπινόζα ότι η ορθολογική γνώση είναι η γνώση των αιτιών ενός πράγματος προκύπτει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία εκλογής όπως την εννοούσαν οι Χριστιανοί, οι Στωικοί και ο Καρτέσιος. Παρεκβατικά θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι η ελευθερία εκλογής είναι ασυμβίβαστη με τη χριστιανική έννοια της θείας χάριτος, με την καρτεσιανή έννοια που περιορίζει την άπειρη βούληση από την πεπερασμένη νόηση και με την ειμαρμένη των Στωικών.

Για τον Σπινόζα η ελευθερία εκλογής είναι ανθρωπολογικά αθεμελίωτη. Η ελευθερία εκλογής προϋποθέτει ότι η βούληση μπορεί να πάρει μια απόφαση ή την αντίθετη. Σύμφωνα με τον Σπινόζα, η βούληση ανάγεται στην όρεξη και την επιθυμία, που είναι η συνείδηση της όρεξης (*Ηθική*, Μέρος II, Πρόταση 9, Σχόλιο). Η επιθυμία καθορίζεται από την τάση κάθε όντος, άρα και του ανθρώπου, να διατηρήσει την ύπαρξή του. Διέπεται συνεπώς από τους νόμους της φύσης. Εξειδικευμένη μορφή τους είναι οι νόμοι που διέπουν την ανθρώπινη φύση. Η «βούληση» είναι μια λέξη που δεν συνοδεύεται από καμιά παράσταση. Η πεποίθηση ότι υπάρχει ελευθερία εκλογής οφείλεται συνεπώς σε μια αυταπάτη. Οι άνθρωποι έχουν συνείδηση ότι ορέγονται και επιθυμούν κάτι, αγνοούν όμως την αιτία της όρεξης και της επιθυμίας τους (*Ηθική*, Μέρος I, επίμετρο, Μέρος II, Πρόταση 35, Σχόλιο). Έτσι το βρέφος πιστεύει ότι ζητεί ελεύθερα το γάλα του, ο μέθυσος ότι φλυαρεί ελεύθερα καθώς και η φλύαρη γυναίκα (*Ηθική*, Μέρος III, Πρόταση 2, Σχόλιο).

Επίσης η ελευθερία δεν έχει καμιά σχέση με τη συμπτωματικότητα, με ό,τι δηλαδή ο Αριστοτέλης ονόμαζε «ενδεχόμενον άλλως έχειν». Σύμφωνα με τον Σπινόζα, δεν υπάρχει στη φύση συμπτωματικότητα, αλλά αναγκαιότητα (*Ηθική*, Μέρος I, Πρόταση 29). Η αναγκαιότητα όπως την εννοεί ο Σπινόζα δεν έχει καμιά σχέση με την ειμαρμένη των Στωικών.

Από προγραμματική άποψη η αναγκαιότητα στην οποία αναφέρεται ο Σπινόζα προσεγγίζει την αναγκαιότητα μιας γεωμετρικής απόδειξης. Αν όμως ληφθεί υπόψη η *Θεολογικοπολιτική Πραγματεία* αλλά και η *Πολιτική Πραγματεία*, η αναγκαιότητα τείνει να προσλάβει ιστορική και ψυχολογική μορφή. Ως προς τη *Θεολογικοπολιτική Πραγματεία*, η μετάβαση από την παραστατική στην ορθολογική γνώση είναι ζήτημα υπακοής και πειθαρχίας. Ο Ιησούς πράττει σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, χωρίς όμως να τους γνωρίζει. Στην περίπτωση του η πράξη χωρίζεται από τη νόηση και τη γνώση, ενώ σύμφωνα με τον Σπινόζα και οι δύο διέπονται από τους νόμους της φύσης.

Οπωσδήποτε η αναγκαιότητα, όταν τη γνωρίζουμε ορθολογικά, μας διδάσκει ότι δεν μπορεί να υπάρξει μεταβολή στη νόηση χωρίς να υπάρξει μεταβολή στην έκταση δηλαδή στο σώμα και αντίστροφα. Μάλιστα σύμφωνα με την *Ηθική* (Μέρος III, Πρόταση 2, Σχόλιο), ο Σπινόζα υποστηρίζει ότι η νόηση και το σώμα είναι το ίδιο πράγμα και ότι διαφέρουν μόνο από τη σκοπιά της νόησης ή της έκτασης από την οποία τα θεωρούμε. Μάλιστα ο Σπινόζα απομακρύνεται από τον παραλληλισμό σύμφωνα με τον οποίο κάθε μεταβολή στη νόηση συνοδεύεται από μεταβολή στο σώμα και αντίστροφα, για να πλησιάσει την υλιστική άποψη. Υποστηρίζει ότι «η εμπειρία δεν έδιδε ακόμα σε κανένα το τι μπορεί να κάνει το σώμα ... Κανείς δεν γνωρίζει με τόση ακρίβεια τη δομή του σώματος ώστε να μπορεί να εξηγήσει τις λειτουργίες του». Η αναγκαιότητα στη φύση αποκαλύπτεται και η απαλλαγή των εξηγήσεων που αναφέρονται σ' αυτήν από ανθρωπομορφικά και τελεολογικά κατάλοιπα πραγματοποιείται, όταν θεωρείται η φύση ως ολότητα (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II, § 8).

Εφόσον η ανθρώπινη νόηση και η πράξη αιτιοκρατούνται, έπεται ότι η ελευθερία σύμφωνα με τον Σπινόζα είναι η γνώση ή η συνείδηση της αναγκαιότητας. Στην *Πολιτική Πραγματεία* (κεφ. II, § 11) ο Σπινόζα παρατηρεί ότι «η ελευθερία δεν αίρει την αναγκαιότητα, αλλά τη θέτει». Η πρόταση αυτή συνοψίζει την *Ηθική* (Μέρος I, ορισμός 7). Σύμφωνα μ' αυτόν, «ένα πράγμα ονομάζεται ελεύθερο, όταν υπάρχει και δρα από μόνη την αναγκαιότητα της φύσης του». Όπως παρατηρήθηκε πριν, ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης, άρα οι νόμοι της φύσης ισχύουν και γι' αυτόν. Ο άνθρωπος είναι συνεπώς ελεύθερος, όταν γνωρίζει τους νόμους της ανθρώπινης φύσης και πράττει σύμφωνα με αυτούς.

Εξάλλου ο Σπινόζα υποστηρίζει ότι η αγάπη είναι μετάβαση από μικρότερη σε μεγαλύτερη δύναμη και τελειότητα σε σχέση με το αίτιο που την προκαλεί (*Ηθική*, Μέρος III, Πρόταση 13, Σχόλιο). Η ελευθερία είναι συνεπώς συνυφασμένη με τη χαρά, την αγάπη και την ελπίδα, την προσδοκία δηλαδή ότι η δύναμη και η τελειότητά μας θα αυξηθούν στο μέλλον. Βέβαια στην *Ηθική* (Μέρος I, Πρόταση 17, Πόρισμα II) ο Σπινόζα γράφει ότι ο θεός μόνο είναι ελεύθερη αιτία, γιατί σ' αυτόν η ουσία και η ύπαρξη συμπίπτουν. Συνεπώς ο θεός υπάρχει σύμφωνα με την αναγκαιότητα της φύσης του. Ο θεός όμως, σύμφωνα με τον Σπινόζα, ανάγεται στη φύση. Ο όρος θεός δείχνει την τελειότητα της φύσης. Ο άνθρωπος όντας μέρος της φύσης είναι ελεύθερος, εφόσον γνωρίζει τους νόμους της φύσης και πράττει σύμφωνα με αυτούς. Η ύπαρξη του επιμέρους ανθρώπου μπορεί να λάβει διαφορετική μορφή και κίνηση, αν υποστεί τα αποτελέσματα της κίνησης ισχυρότερου όντος. Η ύπαρξη του ανθρώπου δεν μπορεί, δεν είναι δυνατόν να χωριστεί από την ύπαρξη των άλλων όντων. Γι' αυτό η ελευθερία του ανθρώπου δεν ταυτίζεται απόλυτα με την ελευθερία του θεού, δηλαδή της φύσης.

Η ελευθερία ως γνώση των νόμων της ανθρώπινης φύσης θεμελιώνει και την κοινωνική και την πολιτική φύση του ανθρώπου (*Ηθική*, Μέρος II, Πρόταση 49, Σχόλιο). Ο ελεύθερος άνθρωπος θα παραδεχθεί τις μεταβολές της τύχης. Δεν θα μισήσει ούτε θα φοβηθεί ούτε θα φθονήσει κανέναν. Τα πάθη αυτά είναι συμπτώματα αδυναμίας άρα και δουλείας. Η σπινοζική έννοια της ελευθερίας δείχνει ότι καθήκον του ηγεμόνα σε μια πολιτεία είναι να διδάξει τους πολίτες «να πράττουν ελεύθερα το καλύτερο». Αν η πολιτεία κυβερνάται ορθολογικά, οι πολίτες θα είναι ελεύθεροι σύμφωνα με την πραγματική έννοια της ελευθερίας.

Η έννοια της ελευθερίας, όπως την ανέπτυξε ο Σπινόζα, είναι ίσως η πληρέστερη, η πιο ώριμη από όσες έχουν διατυπωθεί πριν και μετά από αυτόν. Ένα ερώτημα που τίθεται είναι εάν είναι υλιστική, όπως υποστήριξαν οι σύγχρονοί του αλλά και οι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα, τουλάχιστον ως τον Γιακόμπι, ή μυστικιστική, όπως έμμεσα υποστήριξαν οι γερμανοί ρομαντικοί φιλόσοφοι αλλά και ο Χέγκελ. Αυτός χαρακτήρισε τη φιλοσοφία του Σπινόζα όχι ως αθεϊσμό, αλλά ως «ακοσμισμό». Ο Σπινόζα αρνιέται τον κόσμο και όχι τον θεό. Κατά κάποιο τρόπο η φιλοσοφία του Σπινόζα, σύμφωνα με τον Χέγκελ, θυμίζει αυτή του Παρμενίδη. Η έμφαση του Σπινόζα στις ανεξερεύνητες δυνατότητες του σωματικού όντος μάλλον δημιουργεί την εντύπωση ότι έτεινε προς τον υλισμό, θέτοντας έμμεσα το ερώτημα αν το ανθρώπινο σώμα δεν μπορεί να αναπτύξει συνείδηση, σκέψη και ζωή.

Αναντίρροπα υπάρχει επίδραση της Σχολαστικής Φιλοσοφίας στον Σπινόζα, όπως φαίνεται από την ορολογία που χρησιμοποιεί, π.χ. τους όρους «υπόσταση», «ουσία», «τρόποι», «κατηγορήματα» κ.ά. Ο ίδιος άλλωστε παρατηρεί ότι συμφωνεί με τους Σχολαστικούς τουλάχιστον ως προς τη γνώμη τους ότι «ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ζώον» (*Πολιτική Πραγματεία*, κεφ. II, § 15).

Ορισμένα χωρία του Σπινόζα φαίνεται να απηχούν μυστικιστική εναισθησία, όπως για παράδειγμα «η γνώση της ένωσης του πνεύματος με τη φύση συνολικά» (*Πραγματεία για την επανόρθωση της νόησης*, §13). Προφανώς ο Σπινόζα αναφέρεται στη γνώση της φύσης ως ολότητας, που προϋποθέτει νοητική δύναμη μεγαλύτερη από αυτή που μπορεί να διαθέτει ο σοφός. Η γνώση αυτή έχει άλλωστε συλλογικό χαρακτήρα και είναι συνυφασμένη με την ύπαρξη μιας κοινωνίας που επιτρέπει σε όσο το δυνατόν περισσότερους να αναπτύξουν τη νοητική τους δύναμη. Ο Σπινόζα, όπως και ο Βάκωνας, ο Καρτέσιος και άλλοι, προφανώς δεχόταν ότι η γνώση είναι δύναμη.

Η άποψη του Σπινόζα για την ελευθερία ως γνώση της αναγκαιότητας επηρέασε τον Χέγκελ, που θεωρούσε την ελευθερία εκλογής ως εκδήλωση υποκειμενισμού και δεχόταν ότι η πραγματική ελευθερία είναι η γνώση της ιστορικής αναγκαιότητας. Ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (σειρά *Everyman*, τ. 2, σ. 656, σημ. I) αναφέρει την περίφημη φράση του Σπινόζα «*omnis determinatio negatio*» (κάθε καθορισμός είναι άρνηση) και φαίνεται να τον θεωρεί διαλεκτικό φιλόσοφο. Φυσικά απορρίπτει την άποψη που θεωρούσε τον Σπινόζα «ψόφιο σκυλί» και τον συγκρίνει με τον Χέγκελ (ό.π., σ. 879). Τη μαρξιστική παράδοση συνέχισαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση μετά τη δεκαετία του 1920 ο Λουπόλ, ο Ντεμπόριν κ.ά. Η φιλοσοφία του Σπινόζα συνδέθηκε στη σοβιετική φιλοσοφία με τις διαμάχες διαλεκτικών και οπαδών του μηχανιστικού υλισμού. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνει τον πρωτοποριακό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Σπινόζα και ιδιαίτερα της θεωρίας του για την ελευθερία.

Ρέμπραντ, Αυτοπροσωπογραφία, 1633.